

Հետևաբար շուրջ կես միլիոն հայ էր ապրում Կիլիկիայում ու Թուրքիայի հայ գաղթօջախներում, իսկ երկուսն էլ կես միլիոնը միայն Արևմտյան Հայաստանում ու հայաբնակ հարևան շրջաններում:

XIX դարի առաջին քառորդում Արևմտյան Հայաստանում, ծովալիճն անցուղիներով Եվրոպային կամրջվող Հայկական Կիլիկիայում, հարևան նահանգներում տակավին կանգուն էին 40-ից ավելի հայկական քաղաքներ, ուր ապրում էին մոտավորապես 670 հազար քաղաքացիներ, դրանց թվում շուրջ 365 հազար հայ: Գաղութահայ օջախներում ապրում էին շուրջ 234 հազար հայեր:

Ակնհռու է, որ այս տասնամյակներին 600 հազար հայեր էին կենտրոնացել քաղաքներում և կազմում էին Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության շուրջ 20 տոկոսը: Մնացած 80 տոկոսը ապրում էր գյուղերում²⁷:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԻՍԱՆԿԱԽ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայաստանը նվաճած օսմանյան հորդաները, ասպատակելով ու հպատակեցնելով դաշտային երկրահատվածները, երկար ժամանակ չկարողացան բարձրանալ բազմաթիվ լեռնազավառներ և ծնկի բերել ազատատենչ հայ համայնքներին: Հարյուրամյակներ շարունակ իրենց կիսանկախ, հաճախ և անկախ գոյությունը պաշտպանեցին հայկական մի շարք լեռնային մանր իշխանապետություններ:

Արևմտյան Հայաստանում հարատևող կիսանկախ համայնքներից ամենաուժեղը Սասունն էր:

Լեռնազավառը հպատակեցնելու Թուրքիայի անհամար փորձերը մատնվել էին անհաջողության: 1806 թ. Ղ. Ինճիճյանը գլուխ էր, թե Սասունի բռնակցները քրդերն ու հայերն են, որոնք երկուսն էլ միևնույն ազատություն ունեն: Տղամարդիկ հաղթանդամ են, քաջասիրտ, երևելի իրենց մարմնի կորովությամբ: Նրանք պատերազմի ժամանակ ահեղ են... Սրանք ի սկզբանե եղել են անկախ, ոչ ոքի չեն ենթարկվել. ոչ մի փաշա կամ բեյ չի կարողացել իրեն ենթարկել սրանց. իրենց հզոր ուժի և ապաստանած վայրերի անմատչելիության շնորհիվ ոչ ոքի չեն թողել մուտք գործել իրենց երկիրը: Սրանք ունեն իրենց մասնավոր, ինքնուրույն բեյը²⁸:

Սասունի անկախության երկարատև պահպանման գրավականներից էր և այն, որ տեղի հայ և քուրդ ազգաբնակչությունը բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր, ընդհանուր անվամբ կոչվում էր սասունցի, ամիզադե (հորեղբորորդի): «Շատ առաջներ, այս շրջանի հայերն ու քուրդերը միություն կազմելով միշտ կռվել են թուրք բռնապետական ռեժիմին դեմ ու մնացել են կիսանկախ՝ դաշտայիններու նման չենթարկվելով թուրք իշխանության»²⁹:

Ինքնուրույն համայնքի իր իրավունքը պահպանելով, Սասունը 1800—1830 թթ. կառավարվում էր մնացած գավառներից տարբերվող, յուրահատուկ սկզբունքներով: Քուրդ բեկը կամ հայ իշխանը, ընտրովի ավագանին տնօրինում էին երկրամասի գործերը, պատերազմի ժամանակ ժողովրդին մեկ մար-

27 Հայկ Դադարյան, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ., Երևան, 1967, էջ 162—170:

28 Ղ. Ինճիճյան, Քաղաքագրություն, մասն Ա, էջ 200:

29 Հ. Շահպաղյան, Քուրդո-հայ պատմություն, Կ. Պոլս, 1911, էջ 107—108:

դու նման հանում մարտադաշտու Կովում էին և՛ տղամարդիկ, և՛ կանայք, նույնիսկ անշափահանները: Զինադադարի կնքման, հարկերի վճարման, օտարների հետ փոխհարաբերությունների մեջ մտնելու պահին ավագանին վճիռները կայացնում էր բոլոր համայնապետների մասնակցությամբ: Թուրքական կառավարիչներ կամ հարկահաններ մուտք չէին գործել այս գավառը:

Սասունից բացի, Դիարբեքիի փաշայության մեջ մտնող հայկական ազատ համայնքներ էին մնում Սավուրը և Իսյանը (Իսյան բառացի նշանակում է ապստամբություն, որը և բնորոշում է գավառի ազգաբնակչության իրավական դրությունը)³⁰: Նրա կազմում մըտնող գյուղերում բնակվում էին քրդեր ու քրդախոս հայեր, որոնք լավ հրաձիգներ էին: Պատերազմի փուլը հնչելիս, մարտունակ ազգաբնակչությունն իր ունեցվածքը թաքցնում էր գաղտնարաններում, կանանց ու երեխաներին պատրասարում ամրացված, պարսպապատ ավաններում, իսկ ինքը շարժվում էր դեպի լեռնանցքներն ու կիրճերը, դիմադրավելու արշավող հակառակորդին:

Դիարբեքիի փաշան 4500 զորքով գավառի վրա արշավեց 1782 թ., սակայն 500 զինվոր կորցնելով ունայնաձեռն վերադարձավ: 1785 թ. Իսյան շարժվող թուրքական բանակը գավառցիներից վախեցած, կրկին ապարդյուն ետ դարձավ: Թուրքերը 1789 թ. սպանեցին գավառապետին: Հորը հաջորդեց որդին: Նա շարունակեց կռիվները և պաշտպանեց Իսյանի անկախությունը մինչև 1834 թվականը:

Սասունցի հայ

Շատախի անկախության, Մոկսի դրության մասին Ղ. Ինճիճյանը 1806 թ. գրում էր, թե այստեղ. «...նստում է հայազգի մելիքը և գործադրում է ամեն տեսակի իշխանություն, դատավորի պաշտոն, քանի որ քուրդ բեկին չեն թողնում նստի այստեղ, ինչպես նաև Մոկսում»³¹: «Սավուր գավառի ինքնուրույն և անկախ բնակիչները, որոնք մեծ մասամբ հայեր են, հզոր են և պատիկ կռիվողներ, իսկ քրդերը՝ սակավաթիվ են»³²:

Մուշ գավառի մեջ մտնող Ճապաղշուրի հայերն, «ամլանի՝ իրենց քաջությամբ», XVIII դարի երկրորդ կեսին ղենքի ուժով անկախություն էին վերանվաճել: Բրդական իշխանության ծանր հարավածներից խուսափելով, ճապաղ-

30 Լեռ, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 149:

31 Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 163:

32 Նույն տեղում, էջ 230:

շուրջինները հետագայում ստիպված էին զիջումներ անել, խանին որոշ հարկեր տալ, սակայն պաշտպանելով իրենց անկախությունը, շարունակում էին «զինված խաղաղության մեջ ապրել»³³:

Գրեթե կիսանկախ վիճակում էր խնուս գտնվողը Այն անվանապես մշտնում էր Բայազետի փաշայության մեջ և ուներ հայկական տասնյակ գյուղեր, ստվար բնակչությամբ: Կենտրոնը Բյուրակնյա լեռների արևելյան ստորոտում, ձորի երկայնքով ձգված բերդաքաղաքն էր՝ 4—5 հազար բնակիչներով: Խնուսի մասին ժողովրդը 1805 թվականին գրում էր. «...սակայն Հայաստանի այս մասում, կառավարության իշխանությունը համարյա թե չնչին է: Գյուղացիք զինված են և պատրաստ կռվելու քուրդերի հարձակումների դեմ, որոնց հետ հաճախակի կռիվներ են մղում և չեն վախենում ո՛չ մպառնալիքից, ո՛չ նախատինքից և ո՛չ էլ մահից»³⁴:

Էրզրումի փաշայության մեջ էին Տուժիկ և Մանազկերտ (Մելազկերտ) գավառները, ուր ապրում էին քրդացած, ինչպես նաև լուսավորչական կրոնը պահպանող քրիստոնյա հայեր և շեյխահասանցի քրդեր: Երկիրը հարուստ էր, հողը՝ բերրի, պտղատու այգիներով ու ծառատանիներով ծածկված: Բնակիչներն արտադրում էին այն ամենն, ինչ անհրաժեշտ էր իրենց: Դրաշխարհի հետ նրանք քիչ էին առնչվում. «ապա յավելցուք զՏուժիկ զՄալազկերտ, որք են անկախ ի փաշայեն Էրզրումում»³⁵:

Անկախ և կիսանկախ համայնքներ, Թուրքիայի գերիշխանությունը չճանաչող մի շարք գավառներ էին մնացել նաև Լեռնային Կիլիկիայում, հատկապես Տավրոսի լեռնակրճքին՝ Մարաշի փաշայությունում: Դրանց մեջ ամենաուժեղը Ուլնիան էր՝ Զեյթունը:

Զեյթուն գյուղաքաղաքը գտնվում էր Մարաշ քաղաքից 38 կմ հյուսիս-արևմուտք, Զիհան գետից 13 կմ արևմուտք և շրջապատված էր լեռներով: Քաղաքը հիմնվել էր տակավին 1375—1409 թթ. Զյուլ-կադիրների իշխանության շրջանում: 1626 թ., Մուրադ IV-ը տվեց Զեյթունի կիսանկախության ֆերման և գավառը ճանաչեց իբրև հրովարտակ (ֆերման) ունեցող վալիք³⁶:

Սուլթանը միաժամանակ մահմեդական պաշտոնյաներին արգելում էր մուտք գործել գավառ, բնակչությանն ազատում էր գլխահարկ-շիզիեից, սակայն պարտադրում՝ տարեկան 15000 դահեկան հարկ վճարել Կ. Պոլսի թուրքական մզկիթներին, հատկապես Այա-Սոֆիային: Քրիստոնյա յայսմանն սուլթանը գավառի մեջ թուրք պաշտոնյա չպիտի գտնվի... այնպես որ բնավ մեկ կողմն մը վնաս չհասնի այս բացառիկ ու ինքնավարական դրություն, զոր շնորհիվ են անոնց՝ ինքզինքնին կառավարելու, առանց արտաքին միջամտության»³⁷:

Բարություն անելու միտումով չէ, որ Մուրադ IV-ը շնորհում էր այս ինքնավարությունը, այլ զեյթունցիին իր ինքնապաշտպանության ուժով էր նվաճում այն: Հետագա սուլթանները մոռացության տվեցին հրովարտակի գոյու-

33 Լ. Անեմյան, Պատմություն հայոց, Գահիրե, 1936, գիրք Գ, էջ 37:

34 Հովհ. Հախոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. 2, ԺԺ դար, էջ 208:

35 Ղ. Ինճիհեան, նշվ. աշխ., էջ 65:

36 Զեյթունցի [Մ. Սեմեդյան], Զեյթունի անցյալն ու ներկայն, մասն Ա, Վիեննա, 1900,

էջ 31:

37 Նույն տեղում, էջ 31—32:

թյունը, ռուսի Տավրոսի քաջ Դեղի Քեշիշը (տե՛ր Օհանը) 1835 թ. Պոլիս է մեկնում և վերավաճեցնել տալիս փաստաթուղթը³⁸։

Ինքնավարության հրովարտակ ստանալով, սակայն, Զեյթունը չփրկվեց նոր աղետներից։ Սուլթանները նորանոր բանակներ էին ուղարկում Ուլնիա, ջանում ծնկի բերել ըմբոստ լեռնականներին, բայց միշտ ջարդված և ունայնաձեն հոտ էին վերադառնում։ Թուրքական տիրապետության ընթացքում իր ազատությունն ու անկախությունը պահելու համար Զեյթունը մղել է 36, թուրք զորիչների կարծիքով նույնիսկ 42 պատերազմներ։ Կես հազարամյակում 42:

Զեյթուցիներ

պատերազմ³⁹, ամեն 10—12 տարին մեկ պատերազմ։ 1782—1808 թթ. Զեյթունը հրաժարվեց նույնիսկ հրովարտակով նախատեսված հարկատուությունից և, օգտվելով ծայր առած գահակալական կռիվներից, ամրացրեց իր դիրքերը, ապրեց «ապստամբական դրությամբ» մեջ։ Իշխանության գլուխն անցնելով, Մահմուդ II-ը զորք տվեց Մարաշի Կալանդեր փաշային և հրահանգեց նվաճել Զեյթունը։ Թուրքական բանակը 1808 թ. պաշարեց բերդաքաղաքը և ինն ամիս շարունակ այն կտրեց շրջապատից։ Սով սկսվեց, ծայր առան հիվանդություններ։ Գավառի բնակչությունը կանգնել էր ոչնչացման վտանգի առաջ։ Ավագ-

³⁸ Հարություն Ս. Նաչալյան, Զեյթունի քաջամարտիկ Տեր-Օհանի քաջազործությանց դերավազներեն, Պելուս, 1958, էջ 48—50։

³⁹ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, էջ 491—494։

ների խորհուրդը որոշեց բանակցությունների մեջ մտնել թուրք փաշայի հետ: Նրանք համաձայնության եկան Մարաշի կառավարչին հարկ տալ, սակայն օսմանյան բանակն անմիջապես պետք է հեռանար գավառից և հարգվեին իշխանապետության նախկին արտոնությունները: Զեյթունի վճարած հարկաքանակը բարձրացավ, հասավ 60 հազար դահեկանի, որը, սակայն, վճարվեց մի քանի տարի միայն: 1818 թ. Զեյթունը կրկին ապստամբեց և հրաժարվեց հարկատրվությունից:

Շատախցի հայեր

Զեյթուն գավառը կառավարվել է սկզբում երկու, ապա չորս իշխանական տների կողմից՝ Սուրենյանների, Յաղուբյանների, Ենիտունյանների և Շովրոյանների: Իշխանների իրավունքները ժառանգական էին: Ընդհանուր գավառին վերաբերող խնդիրները լուծելիս, իշխանները հավաքվում էին Զեյթունի խորհրդարան, արքեպիսկոպոսի ու քեհյանների (տեղակալ գյուղապետեր՝ նույնպես ընտրովի) հետ, վիճաբանությունից հետո վճռական խոսքի իրավունքը վերապահելով իշխանապետին կամ հոգևոր առաջնորդին, վճիռ էին կայացնում:

Յեռուալ իշխաններից, շահագործող գյուղատեր վերնախավից կազմված այս վարիչների կառավարման ձևը, որի պայմաններում զնալով խորանում էր դասակարգային տարբերակումը⁴⁰, զարմանք էր պատճառել Թուրքիա այցելած հվրոպացի ուղեգիրներին: Վ. Լանգլուայի կարծիքով այն ճանրապետա-

⁴⁰ Տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Նրևան, 1955, էջ 111:

կան»⁴¹ բնույթ ունեւր։ Էլիզե Ռեկլյուն ավելացնում է. «մի հայկական դաշնակցութիւն՝ բաղկացած վեց փոքրիկ հասարակապետական հասարակութիւններից»⁴²։ Հիշյալ դաշնակցութիւնը արտահայտւում էր հետեւյալում։ Զեյթուն գավառը բաղկացած էր 29 գյուղերից, ունեւր 27460 հայ ազգաբնակչութիւն, 8334 մահմեդականներ կամ թուրքմեններ։ Այս «...գյուղերը կազմում են մեկ դաշնակցութիւն, որոնց մեջ կան զեյթունցի հայեր և Կոզան-օղլու ցեղի թուրքմեններ»⁴³։

4. ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ֆեոդալական տնտեսակարգի վրա խարսխված Թուրքիայում դեռևս գործադրութիւն մեջ էին ավելի քան երկու հարյուրամյակ առաջ հրապարակված հողատիրութիւն օրենքները, հարկահավաքման երբեմնի շահերն ու հարկապահանջութիւն ձևերը։

XVIII դարի վերջին ու XIX դարի սկզբներին էլ Թուրքիայում շարունակում էր գոյութիւն ունենալ հողատիրութիւն ռազմա-ֆեոդալական սիստեմը։ Սուլթանապատկան հողերի մեծ մասը կոչվում էր միրիե (պետական) և տրվում էր օգտագործման՝ պայմանով, որ օգտագործողները ոչ միայն հարկեր վճարեին, այլև արքունիքում ու բանակում ծառայութիւններ կատարեին։ Հողը հատկացվում էր սրանց իբրև վարձատրութիւն, իրավունք ստացողները հարկեր էին դանձում գյուղացիներից, մի մասը պահելով իբրև պարտավորութիւն վարձ, մի մասը հատուցելով Բ. Դռան։ Միրիե կոչող հողերն էլ տարատեսակ էին լինում։ Կային խասեր, զեամեքներ, քիմաքներ։

Խասերը հողատիրական խոշոր միավորներ էին և տարածվում էին Արևմտյան Հայաստանի մի քանի նահանգներում։ Խաս էր կոչվում հողային այն միավորը, որից ստացված եկամուտը կազմում էր 100 հազար ալլիից ոչ պակաս։ Օգտագործման իրավունքով և ծառայութիւն պայմանաժամանակով այն տրվում էր վեզիրներին, բեյլերբեյներին, սանջակբեյներին։ Ծառայութիւնը լրանալուց հետո, խասատերը կորցնում էր իր իրավունքը և հայտնվում նոր տեր, այսինքն հաջորդ պաշտոնյան։ Օրենքով խասերը մասնավոր սեփականութիւն դառնալ կամ ժառանգական իրավունքով փոխանցվել չէին կարող։ Մեռնում էր մեծ վեզիրը, հաջորդն ստանում էր նրա խասերը, փոխվում էր նահանգապետ փաշան, նորը՝ փաղիշահական արտոնագրով ներկայանում էր էյալեթ և ստանում ռազմա-քաղաքական իշխանութիւնը, նախորդին պատկանած հողատարածութիւնների եկամուտը վայելելու իրավունքները։

Պետական հողերի մյուս մասը տրվում էր մահմեդականներին՝ զինվորական ծառայութիւն կատարելու կամ զինվոր տալու պայմանով։ Այստեղ էր, որ ի հայտ էր գալիս կայսրութիւն ռազմա-ֆեոդալական բնույթը, որովհետև զորամիավորումները պահվում էին ոչ թե պետական դանձարանի հաշվին, այլ զինվոր տվողին հողեր տրամադրելով։ Զորամիավորման պետը ցեղի առաջ-

41 «Մասյաց աղանի», 1856, № 6։

42 Էլիզե Ռեկլյու, Հագիստան, Հայաստան և Քուրդիստան..., Վաղարշապատ, 1893, էջ 95։

43 [Գաբրիել Պաղկեան], Հայոց ազգի պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1863, էջ 265։